

Рибите в бита и езика на българите

Йоланта Гола

Университет „Адам Мицкевич“ в гр. Познан, Полша

Fish in the life and language of Bulgarians

Jolanta Gola

Adam Mickiewicz University in Poznań, Poland

Ryby w życiu i języku Bułgarów

Jolanta Gola

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Polska

Abstract: *The article Fish in life and language of Bulgarian was created on the basis of the thesis Names of fish in Polish and Bulgarian. Fish is a very important economic, cultural, tourist and culinary element for Bulgarian, because of their variety, good quality and unique taste. There are many recommendable dishes in which the fish plays a major role. In the study I present causes and effects of people settling over water bodies and discuss the importance of fish in human life. From the linguistic point of view, this is an extremely interesting topic, so I decided to explore the Bulgarian equivalents of the names of Polish freshwater and marine fish of the Bulgarian part of the Black Sea. The text emphasizes the role of fish in the animal kingdom and their superiority in numbers over other vertebrates. The principle of linguistic economy determines that commonly known names are usually short and their generic names are unlikely to be used in everyday life. On the basis of comparative research in the field of etymology, word formation and semantics, I present the most important conclusions regarding the names of fish. For individual analyzes were selected only names which are etymologically, word-forming and semantically clear.*

Keywords: *etymology; word-formation; semantics; specific names; generic names*

Abstrakcyjny: *Artykuł Ryby w życiu i języku Bułgarów powstał na podstawie pracy dyplomowej Nazwy ryb w języku polskim i bułgarskim. Ryby są dla Bułgarów bardzo ważnym elementem gospodarczym, kulturowym, turystycznym i kulinarnym, ze względu na ich różnorodność, dobrą jakość i niepowtarzalny smak. Wiele jest godnych polecenia dań, w których główną*

rolę odgrywa ryba. W artykule przedstawiam przyczyny i skutki osiedlania się ludzi nad zbiornikami wodnymi oraz omawiam znaczenie ryb w życiu człowieka. Z lingwistycznego punktu widzenia jest to niezwykle ciekawy temat, dlatego postanowiłam przyjrzeć się bułgarskim odpowiednikom nazw polskich ryb słodkowodnych i morskich bułgarskiej części Morza Czarnego. Tekst podkreśla rolę ryb w królestwie zwierząt i ich liczebną przewagę nad innymi kręgowcami. Zasada ekonomii językowej stanowi, że nazwy powszechnie znane są zazwyczaj krótkie, a ich nazwy rodzajowe raczej nie będą używane w życiu codziennym. Na podstawie badań porównawczych z zakresu etymologii, słowotwórstwa i semantyki przedstawiam najważniejsze wnioski dotyczące nazw ryb. Do poszczególnych analiz wybrano tylko nazwy, które są etymologicznie, słowotwórczo i semantycznie przejrzyste.

Słowa kluczowe: etymologia; słowotwórstwo; semantyka; nazwy gatunkowe; nazwy rodzajowe, ryby, język bułgarski

Резюме: Статията Рибите в бита и езика на българина е създадена въз основа на дипломната работа Имената на рибите в полски и български език. Рибата е изключително важен икономически, културен, туристически и кулинарен елемент за българите, поради своето разнообразие, добро качество и уникален вкус. Има много препоръчителни ястия, в които рибата играе основна роля. В изследването представям причините и последиците от заселването на хора във водни обекти и обсъждам значението на рибите в човешкия живот. От лингвистична гледна точка това е изключително интересна тема, затова реших да проуча българските еквиваленти на имената на полските сладководни и морски риби от българската част на Черно море. Текстът подчертава ролята на рибите в животинския свят и превъзходството им по численост над другите гръбначни животни. Принципът на лингвистичната икономия определя, че общоизвестните имена обикновено са кратки и родовите им имена е малко вероятно да се използват в ежедневието. Въз основа на сравнителни изследвания в областта на етимологията, словообразуването и семантиката, представям най-важните изводи относно имената на рибите. За индивидуални анализи са избрани само имена, които са етимологично, словообразователно и семантично ясни.

Ключови думи: етимология; словообразуване; семантика; конкретни имена; родови имена

Środowisko wodne od zawsze było ważnym aspektem życia człowieka. Pierwotne osady i miasta powstawały w okolicach zbiorników wody słodkiej, która umożliwiała przetrwanie oraz stały dostęp do

wody pitnej i żywności. Bliskość mórz i oceanów dawała możliwość łowienia ryb i zwierząt morskich. Ludzie żywili się mięsem zwierząt lądowych i ryb, zbierali jagody, grzyby i orzechy, szukali jadalnych korzeni. Życie ludzkie od zawsze było integralnie związane ze środowiskiem wodnym – tylko tam gdzie był dostęp do wody, mogło rozwijać się życie, dlatego osady ludzkie zawsze powstawały nad morzami, rzekami, jeziorami. Łatwa dostępność ryb była powodem wprowadzenia ich na stałe jako składnik diety oraz stosowania w leczeniu chorób. Należą do najpospolitszych zwierząt na Ziemi i stanowią najliczniejszą grupę kręgowców o bardzo dużym znaczeniu gospodarczym. Powodem mojego zainteresowania tym tematem była chęć zajęcia się problematyką związaną z akwenem jakim jest Morze Czarne, które jest niezwykle cenne dla Bułgarów oraz zwierzętami, które je zamieszkują. Akwen ten jest bardzo ważnym elementem bułgarskiej kultury i tożsamości, którym mogą się pochwalić i wykorzystywać w turystyce jako atrakcyjną destynację dla odwiedzających ten kraj.

Inspiracją do napisania referatu na temat *Ryb w życiu i języku Bułgarów* okazała się moja praca licencjacka zatytułowana *Nazwy ryb w języku polskim i bułgarskim*. Z językowego punktu widzenia jest to temat jeszcze nie do końca opracowany, brakuje przede wszystkim badań porównawczych, więc postanowiłam zbadać bułgarskie odpowiedniki nazw polskich ryb słodkowodnych oraz morskich bułgarskiej części Morza Czarnego. Pomiedzy polszczyzną i językiem bułgarskim obserwujemy zbieżności, jak i różnice. W perspektywie polsko-bułgarskiej analogiczne różnice występują w nazwach ryb, które w kulturze bułgarskiej mają większe znaczenie niż w polskiej. Z tego powodu w przypadku nazw niektórych gatunków obserwujemy asymetrię kwantytyatywną: dany gatunek ryby ma wiele nazw w jednym języku, w drugim zaś – nie. Przykładowo, bułgarska nazwa *блескавец* ma następujące odpowiedniki polskie: *piekielnica, szweja, bystrzanka*. Zdarzają się także sytuacje odwrotne, polska nazwa bawół wielkogębowy posiada następujące odpowiedniki bułgarskie: *голямоусто буйфало, бивол, риба бивол*. Ryby istnieją już około pół miliarda lat. Najstarsze szczątki znaleziono w pokładach pochodzących z górnego kambriu, najmłodsze zaś w dewonie, co oznacza, że przetrwały około 100 mln lat. Wszystkie obecnie ży-

jące ryby kościste są klasyfikowane w 35 rzędach, 400 rodzinach, prawie 4 tys. rodzajów i ponad 20 tys. gatunków. Stanowią około 95% całej fauny ryb współczesnych. Dyscyplina naukowa, której ryby są głównym przedmiotem zainteresowania nosi nazwę ichtiologii. Największym przedstawicielem ryb jest rekin wielorybi osiągający 12 metrów długości i 14 ton wagi. Najmniejsze ryby mierzą około 8 milimetrów.

Życie ryb, podobnie jak innych zwierząt, składa się z czynności powtarzanych w określonym porządku. Ich kolejność wyznacza upływ czasu i cykliczne zmiany w środowisku. Czas niesie zmiany zależne od wieku: każdy osobnik przychodzi na świat, rośnie, rozmnaża się i ginie, a jego miejsce zajmują następne. Wszystko może trwać kilka miesięcy lub kilkadziesiąt lat. Co roku przychodzi pora rozrodu i pora żerowania – jedna lub więcej w zależności od klimatu. Niektóre ryby spędzają całe życie w jednym miejscu. Jest to możliwe wtedy, gdy znajdują wokół siebie dogodne warunki do spełnienia czynności życiowych, jakie narzuca wiek i płeć. Zupełnie swoistym, tylko wśród ryb znanym rodzajem zgrupowań są ławice. Tworzą je zwłaszcza gatunki żyjące w wodach otwartych, obdarzone zdolnością pokonywania dużych odległości. Dzięki rozpowszechnieniu przez Karola Linneusza binominalnego nazewnictwa roślin i zwierząt, do dziś używamy nazw rodzajowych i nazw gatunkowych by móc rozróżnić poszczególne osobniki. Jednak rzadko używa się obu tych nazw, ponieważ nazwy gatunkowe jako uszczegółowiające nie są tak popularne jak nazwy rodzajowe, stąd nie towarzyszą nam na co dzień. Nazwy binominalne znane są raczej wąskiemu gronu osób, zainteresowanemu zwierzętami morskimi, bo przecież gdy chcemy zakupić rybę nie powiemy: „Poproszę pstrąga tęczowego“, lecz użyjemy tylko nazwy rodzajowej: pstrąg. Zasada ekonomii językowej decyduje o tym, że nazwy powszechnie znane są zwykle krótkie, jednowyrazowe, np. karp.

Z całości wyekscerpowanych nazw wybrałam tylko te, które są przejrzyste etymologicznie, słowotwórczo i semantycznie. Nie mogłam podać etymologii wszystkich wyekscerpowanych nazw, ponieważ ograniczały mnie źródła słownikowe, do których mogłam dotrzeć. Znaczna większość nazw polskich, zarówno rodzajowych jak i gatunkowych, posiada etymologię słowiańską, a więc rodzimą. Tylko jednostkowe przypadki pochodzą z grupy języków romań-

skich. W przypadku bułgarskich nazw rodzajowych jak i gatunkowych jest nieco inaczej. Nazwy pochodzenia słowiańskiego stanowią wśród nich nieznaczną większość, ponieważ liczba nazw pochodzenia tureckiego jest bardzo zbliżona. Przyczyną zapożyczeń z języka tureckiego jest wieloletnia wspólna historia i bliskość geograficzna Bułgarii i Turcji. Kultura turecka miała bezpośredni wpływ na kulturę i leksykę bułgarską. Naturalnym procesem było przejmowanie wzorców od dominujących narodów i kultur. W sumie udało się opracować 58 czytelnych etymologii słowiańskich oraz 19 przejrzystych etymologicznie nazw pochodzenia obcego (w tym 34 nazwy rodzajowe i 43 nazwy gatunkowe).

Jeśli chodzi o analizę słowotwórczą, zarówno w języku polskim jak i bułgarskim, występuje duża różnorodność sufiksów. Formanty przedstawione w tabelach tworzą nazwy należące do różnych typów słowotwórczych. Można zatem orzec, że nazewnictwo ichtiologiczne korzysta z bogatego zbioru formantów. Wśród nazw rodzajowych najczęściej powtarzającymi się sufiksami są *-ka*, *-ik* i *-ica* w języku polskim oraz *-ka*, *-че* i *-уца* w języku bułgarskim. Co ciekawe, wszystkie wymienione formanty tworzą formy deminutywne, dlatego można zaryzykować stwierdzenie, że zdrabnianie nazw już istniejących lub wykorzystywanie formantów form deminutywnych jest najchętniej wykorzystywanym sposobem do tworzenia nazw ryb w obu badanych językach. Analizie słowotwórczej podlegały 33 polskie nazwy oraz 22 bułgarskie nazwy rodzajowe. Jeśli chodzi o nazwy gatunkowe, najczęściej powracały nazwy z sufiksami: *-ski*, *-owy* i *-ny* w języku polskim oraz *-cku*, *-ен* i *-uct* w języku bułgarskim. Najproduktywniejszym w obu językach jest sufiks *-ski*, co wskazuje na fakt, że oba języki tworzą przymiotniki w podobny sposób. Wyekscerpowałam 59 polskich i 24 bułgarskie czytelne słowotwórczo nazwy gatunkowe. Znaczną większość nazw, zarówno rodzajowych jak i gatunkowych, można zakwalifikować do kategorii słowotwórczej nazw nosicieli cech. Są to nazwy, które podlegają derywacji sufiksальной. Co się tyczy kategorii nazw posiadaczy – prawie wszystkie spośród nich są przykładami derywacji interfiksальной, prefiksальной lub złożonej. Prawie wszystkie nazwy, które poddane zostały derywacji interfiksальной, zawierają interfiks *-o-*. Pojedynczymi przykłady innych interfiksów są nazwy pochodzące z języka

polskiego. Warto podkreślić fakt, że przykłady derywacji prefiksальной stanowią jednostkowe przypadki także w języku polskim. Natomiast w języku bułgarskim, zdarzają się sporadyczne przykłady nazw należących do kategorii wykonawców czynności. Łącznie udało się przeanalizować 138 derywowanych i czytelnych słowotwórczo nazw.

Opisywane nazewnictwo ichtiologiczne zostało podzielone na kilka grup znaczeniowych, w których nazwy mają te same motywacje semantyczne, podobne są także procesy asocjacyjne, które doprowadziły do ich powstania. Bardzo ważną rolę w nazywaniu ryb słodkowodnych i morskich odgrywają wrażenia zmysłowe człowieka np. wygląd danego zwierzęcia. Aspektem znaczącym jest przede wszystkim: kolor całego ciała lub tylko danego jego elementu, kształt przypominający przedmiot z życia codziennego człowieka oraz cechy charakterystyczne tylko dla danego rodzaju lub gatunku np. specyficzny otwór gębowy, płetwa grzbietowa lub ogonowa. Wszystko to, co wyróżnia w pewien sposób zwierzę, zostaje wykorzystane w procesie tworzenia jego nazwy i ułatwia jej zapamiętanie. Dzięki swoistym cechom można łatwo rozpoznać poszczególne jednostki. Podobnie, aby odpowiednio nazwać dany gatunek, należy zajrzeć w jego środowisko. Poznanie sposobów życia ryb okazało się świetną podstawą nazewniczą. Wystarczyło dowiedzieć się co szczególnie upodobały sobie poszczególne jednostki i umieścić te reprezentatywne cechy w nazwach. Wszystkie wyeksцерpowane nazwy związane z miejscem występowania, zarówno w języku polskim jak i bułgarskim stanowią nazwy gatunkowe, które są przymiotnikami. Odnoszą się najczęściej do nazw oceanów, mórz i rzek, nazw państw lub do nazw przestrzeni jakie zamieszkują dane gatunki ryb. Jeśli chodzi o nazwy ryb słodkowodnych i morskich, deminutywy definiują je jako jednostki mniejszych rozmiarów niż te, które są określane wyrazem podstawowym. W tym przypadku należą do nich głównie nazwy rodzajowe – rzeczowniki. Nazwy metaforyczne stanowią specyficzną grupę nazw przedstawiającą nazwy zwierząt odnoszące się do przedmiotów znanych z życia codziennego człowieka, ale które w rzeczywistości nimi nie są. Nazwy te pochodzą od skojarzenia kształtu zwierzęcia lub charakterystycznych jego cech z przedmiotem, którego nazwę otrzymują. Najliczniejszą grupą okazały się polskie nazwy gatunkowe związane

z wyglądem oraz miejscem występowania. Kolor, kształt lub swoiste cechy fizjonomii są widoczne na pierwszy rzut oka i najłatwiej je zauważyć. Najpewniej właśnie ten aspekt zadecydował o nazywaniu w ten sposób zwierząt. Jeśli chodzi o nazwy rodzajowe, większość z nich pod względem semantycznym stanowią nazwy metaforyczne, wśród których prym wiodą nazwy w języku bułgarskim. Naturalne jest dla ludzi obserwowanie życia codziennego i czerpanie z niego inspiracji w nazywaniu świata przyrodniczego. Przewaga nazw w języku polskim w poszczególnych podgrupach może wynikać z tego, że okazały się bardziej czytelne pod względem znaczeniowym. Łącznie udało się zebrać 210 przejrzystych semantycznie nazw ryb. Analiza etymologiczna, słowotwórcza i znaczeniowa okazała się realna do wykonania dzięki zbiorowi 270 nazw ryb słodkowodnych oraz 430 nazw ryb morskich.

W połowie lat 80. XX wieku roczne spożycie ryb w Bułgarii sięgało 6 kg na jednego mieszkańca. W latach 90. XX wieku spożycie jednak gwałtownie spadło do 3 kg na jednego mieszkańca. W ciągu ostatnich kilku lat spożycie ryb w Bułgarii powoli rośnie. Do tej zmiany przyczyniło się kilka czynników: kryzys gospodarczy na początku lat 90. XX wieku, w okresie przejścia na gospodarkę rynkową, brak tradycji przygotowywania i regularnego jedzenia ryb, sezonowy charakter działalności połowowej z uwagi na specyficzne warunki klimatyczne w różnych regionach, brak dobrze zorganizowanej infrastruktury rynkowej oraz słaba promocja produktów rybnych, wyższe ceny ryb w porównaniu do drobiu, wysokie ceny importowanych ryb i produktów rybnych w porównaniu ze średnim dochodem mieszkańców. Popyt na ryby rośnie, a preferencje konsumentów stały się bardziej zróżnicowane, przy czym do krajowego spożycia dostępna jest całkowita produkcja 40 000–45 000 ton. Spożycie indywidualne szacowano w 2008 r. na 4,6 kg na jednego mieszkańca. Połowy szprota są ważne dla przemysłu przetwórczego, ponieważ ryby te są podstawą szerokiej gamy produktów (szproty solone, marynowane, w puszkach). Ślimak morski *Rapana* to główny produkt eksportowy bułgarskiego rybołówstwa czarnomorskiego, co sprawia, że jest to produkt bardzo atrakcyjny. Ponadto przygotowanie produktu jest motorem zatrudnienia, gdyż wymaga wielu pracowników i zakładów przetwórstwa. Najcenniejszymi gatunkami ryb Morza

Czarnego są: turbot, koleń piaskowy, pelamida, tasergal, cefal, jesiotrowate i śledź czarnomorski. Połowy turbota (*Psetta maxima*) podlegają obecnie TAC ze względu na konieczność ochrony tego gatunku. W ciągu ostatnich dwóch dziesięcioleci populacja jesiotrów w Morzu Czarnym zmniejszyła się gwałtownie. Odnowienie i ochrona populacji gatunków jesiotrowatych, w szczególności bielugi, wymaga moratorium dla całego regionu Morza Czarnego. W 2008 r. Bułgaria wydała zakaz połowu jesiotrowatych w Morzu Czarnym, a w maju 2011 r. po raz pierwszy zakazano połowów jesiotrowatych w Dunaju. Roczny zakaz jest wstępem do pięcioletniego zakazu, którego wprowadzenie zaplanowano na 2012 r. Jeśli zaś chodzi o połowy ryb słodkowodnych większość stanowią wszystkie gatunki pstrąga, karpia, suma i okonia oraz szczupak. Najczęściej poławianymi gatunkami żyjącymi w Dunaju są: bieluga, szczupak, karp pospolity, sum, sandacz i śledź czarnomorski.¹ Charakterystycznymi daniami, godnymi polecenia w Bułgarii są: pieczona makrela, łosoś z warzywami, pieczony pstrąg, smażone babki, labraks z puree ziemniaczanym, pieczony skarp w panierce czy ostrobok po norwesku.

Bibliografia:

1. Boryś W., *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków 2005.
2. Darwin C., *On the Origin of Species*, 1859.
3. Grzegorzczkova R., Laskowski R., Wróbel H. *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*. Wydanie drugie, zmienione. Warszawa 1998.
4. Grzegorzczkova R., Laskowski R., Wróbel H. *Zarys gramatyki języka polskiego*. Warszawa 1998.
5. Jarocki F., *Ryby*, Warszawa 1822.
6. Kowalska K., *Ryby*, Warszawa 2000.
7. *Leksykon zoologiczny*, pod red. Ewy Turyn, Warszawa 2000.
8. Walczak-Mikołajczakowa M., *Słowotwórstwo agentywnych nazw osobowych w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim*, Poznań 2000.
9. Załachowski W., *Ryby*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1992.

¹ <http://www.europarl.europa.eu/studies>.

10. Бекова Ив. Р., *Биология и екология на морето*, WWF България, София 2020.
11. Георгиев Вл., Гълъбов Ив., Займов Й., Илчев Ст., *Български етимологичен речник*, Sofia 1971.
12. Карапеткова М., Живков М., *Рибите в България*, София 2010.
13. Малджиева В., *Słowotwórstwo*, Warszawa 2009.

Źródła internetowe:

1. [Ryby – Medianauka.pl](http://ryby-medianauka.pl) [dostęp: 29.01.2022].
2. <http://www.aquaportal.bg/site/articles.php?page=0&cat=1&id=131> [dostęp: 06.04.2022].
3. <http://www.europarl.europa.eu/studies> – Rybołówstwo w Bułgarii [dostęp: 16.10.2022].
4. <https://dryanovo.net/home/лов-и-риболов/5973-2011-01-29-13-14-55> [dostęp: 16.10.2022].